

Seijst 1997-IV : bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist, uitgegeven door de Van de Poll-Stichting

<https://hdl.handle.net/1874/9667>

Seijst

Dinsdag 11 December 1868 te 11 uur
 in na te melden *Tolhuis*, publiek verkoopen berecht voor
HET TOLHUIS,
 staande te Zeist, aan den Woudenbergchen
 straatweg nabij de Nieuwe Krakeling,
 tot **AFBRAAK,**
 in 3 parcellen.
 Op dag t
 Aanwijzen

Ingelijst door Pieter Ko
 Afschijnd door Anie Min
 toenakker te Nieuwe
 oesgeven aan Mijlize
 ngezet door Hendrik
 en ontvanger en melde
 oevvelaken voor
 Igemijnd door Anthonia

BULLETIN UITGEGEVEN DOOR DE VAN DE POLL STICHTING

- ◆ Cholera in Zeist
 In de schaduw van de verschrikking
- ◆ Een Zeister freule aan het hof
- ◆ 'De Breul' in Zeist (2)

1997-IV

TOL-TARIEF,

in bij Koninklijk Besluit van 13 October 1838, nr. 110, op
 G-ADANWEG van ZEIST naast het Huis TER HEIDE.

1000 Vaardt of Meubel	0.05
5000 Honderdste of Ezel	0.01
1000 Schap of Varken	0.01
10000 Schapen of Varkens, of meer dan 50 stalen, te samen	0.50
van Holt, Gort of Hout gesaagd, voor een Rij- of Voertuig	0.02
van Vael, gesaagd voor een Rij- of Voertuig	0.05
van Hout, Meubel of Honderdste, gesaagd voor een Rij- of Voertuig	0.02

Seijst

*Bulletin ter bevordering
van de kennis
van de geschiedenis van Zeist*

ISSN 1383-2867

Versijnt 4 maal per jaar; 27e jrg., december 1997, nummer 4. Drukwerk: Drukkerij Gregorius. Vormgeving en lay-out: Frédrik Ruys, Fréphitophe Prod. Zeist

REDACTIECOMMISSIE

J. Fluitman, voorzitter

J.A. van den Dikkenberg, hoofdredacteur
F. Ruys, vormgever, A. Bal, M. Roeder, N. Vlak en M. Wortmann

REDACTIEADRES

Nepveulaan 87, 3705 LC Zeist. Aanmeldingen van nieuwe donateurs of adreswijzigingen kunnen enkel schriftelijk worden gemeld via onderstaand postadres.

POSTADRES VAN DE POLL-STICHTING

Postbus 342, 3700 AH Zeist. Giro 384 03 83

BEZOEKADRES DOCUMENTATIECENTRUM

Slot Zeist, Zinzendorflaan 1. Telefoon (030) 692 17 04. Geopend op dinsdag van 10.00 - 12.00 uur en iedere eerste zaterdag van de maand van 14.00 - 16.00 uur.

INHOUDSOPGAVE

3. Cholera in Zeist, in de schaduw van de verschrikking
Professor P.D. 't Hart
  18. De Breul in Zeist (2), *Robbert Roosenboom*
De beginjaren in Zeist
  24. Zeist in de ANS, *Jacky van den Dikkenberg*
Het Zeistse in de 'Algemene Nederlandse Spraakkunst'
  25. Een Zeister freule aan het hof, *K. Veenland*
Aankondiging tentoonstelling
- En verder...*
De berichten uit de Van de Poll Kamer,
en de actuele ledenstand

Cholera in Zeist

In de schaduw van de verschrikking

Naar aanleiding van zijn lezing op 1 december over 'Cholera in Zeist', schreef prof. dr. Piet 't Hart dit artikel over de verschrikkingen die deze ziekte voor Zeist betekende. 't Hart, bijzonder hoogleraar 'Utrechtse studies', deed het onderzoek met medewerking van Leo Visser.

Miasmatisch of contagieus

Nog niet eens zo lang geleden was het slecht gesteld met de hygiëne in Nederland. Tot de jaren vijftig van onze eeuw hadden de meeste huizen bijvoorbeeld geen douche of bad-

*Helder water is een drankje
Dat men aan geen mensch verbiedt,
En de pompen langs de wegen
Hebben steeds een druk debiet.*

N: 79

MAATREGELEN

TEGEN DE

CHOLERA.

De gezondheidscommissie heeft gemeend bij het naderen der cholera de volgende raadgevingen te moeten verspreiden. overtuigd als zij is, dat er veel gedaan kan worden om de epidemie te voorkomen of ten minste hare uitbreiding tegen te gaan.

Zorgt voor de reinheid in en om uwe woning. Verwijdert alles wat aanleiding kan geven tot bederf.

Laat uwe woning dikwijls luchten.

Laat uwe muren op nieuw witten.

Verwijdert zoo ver mogelijk van uwe huizen varkenshokken en mestvaalten: brengt de mest op het land of bedekt de mestpluizen met plaggen of zand.

Laat thans uwe beerputten ledigen, voordat de cholera zich hier vertoont; dan is het toch beter ze te laten zooals ze zijn.

Drinkt alleen goed water; uit de gemeentepompen kunt Gij het zuiver verkrijgen. Ook uw waschwater en het water waarmede uwe spijzen gewasschen en bereid worden, moet volkomen zuiver zijn. — Twijfelt Gij aan de reinheid van het water, dat niet uit de publieke pompen komt, laat het dan minstens een kwartier goed doorkoken.

Gebruikt uwe spijzen zoo mogelijk gekookt; rauwe spijzen, zooals salade, komkommers, vruchten moeten vermeden worden, evenals alle spijzen die in gewone tijden diarrhee kunnen veroorzaken, zooals mosselen, garnalen enz.

De melk mag niet anders dan gekookt gebruikt worden.

Ten slotte: Laat U niet meeslepen door overdreven angst. Leef matig, begaat geen uitpattingen noch in eten, noch in drinken, en Gij hebt gedaan wat in Uw vermogen is om den gevreesden vijand het hoofd te bieden.

DE GEZONDHEIDSCOMMISSIE.

ZEIST, Sept. 1892.

kamer. Gelukkig waren er openbare badhuizen, maar daar ging je hooguit eenmaal per week heen. Toch vonden de hogergeplaatsten al in de achttiende eeuw dat nette mensen geen duidelijke lijfgeur mochten hebben. In de loop van de vorige eeuw werd steeds duidelijker dat gebrek aan hygiëne ook ongezond was. Daaraan hebben epidemieën van besmettelijke ziekten bijgedragen. De geleerden

konden de echte veroorzakers niet vinden en hielden daarom vast aan de oude opvattingen dat zulke ziekten miasmatisch of contagieus waren.

Bij miasmatische ziekten zou de smetstof ontstaan in stank en bedorven lucht. In de Oudheid geloofde Hippocrates daar al in. Vandaar dat in het klassieke Athene grote vuren werden gestookt tijdens pestepidemieën. Op die manier probeerde men de lucht te zuiveren. En hoewel de meeste geleerden ervan overtuigd waren dat zulke reinigingsvuren geen zin hadden, lieten veel mensen er ook tijdens de cholera-epidemie van 1866 nog branden.

De gedachte dat stank weleens gevaarlijk kon zijn, had omstreeks 1750 nieuwe aandacht gekregen. Geleerden onderzochten sedertdien de samenstelling van de lucht. Men las in de kranten dat in en door stank de ergste dingen konden gebeuren. Bijvoorbeeld als 'nachtwerkers' omkwamen bij hun geurige arbeid: het uitscheppen van beerputten. In de steden had men bepaald dat dit alleen in de kleine uurtjes mocht gebeuren, omdat de stank te erg was om er

omwonenden overdag aan bloot te stellen.

Aanhangers van de leer van het miasma waarschuwden tijdens epidemieën dat men voorzichtig moest zijn en bijvoorbeeld de grachten niet moest uitbaggeren, geen graven ruimen e.d. Maar de smetstof kon ook ontstaan door atmosferische oorzaken, zoals forse onweersbuien. En ze kon via de lucht of het water worden verspreid. Ook was het mogelijk dat ze zich aan goederen hechtte en zo over de wereld trok.

Als er een miasmatische ziekte heerste, was het dus in de eerste plaats van belang alle ongewenste geuren te verdrijven. Dat betekende: straten extra schoonmaken, mest- en vuilnishopen verwijderen, zorgen dat de huizen goed werden gelucht en geboend, geen mest uitrijden over de landerijen. Sinds 1800 gebruikte men chloorkalk om de lucht te zuiveren.

Degenen die dachten dat ziekten contagieus waren, beweerden dat de smetstof ontstond in het lichaam van een gezond mens. Daarna kon ze zich verspreiden via de adem, het zweet, de

poriën. Om verspreiding te voorkomen, moest de contagieuze zieke worden geïsoleerd. Maar dat kon natuurlijk nooit voor honderd procent, want de dokter en de geestelijke mocht je niet wegsturen. Ook familieleden en verzorgers liepen in en uit. Het kind van een zieke kon de smetstof op school verspreiden of als het bij de bakker een brood kocht.

Als er geruchten gingen dat ergens een epidemische ziekte heerste, probeerden de overheden het aangetaste gebied te isoleren, bijvoorbeeld door te verbieden dat de postkoets er stopte. Maar zulke quarantainemaatregelen werden op grote schaal ontdoken, zeker waar economische belangen in het geding waren.

Als er eenmaal een besmettelijke ziekte heerste, namen de overheden en de medici in het algemeen maatregelen die zowel tegen miasmatische als tegen contagieuze smetstof waren gericht. De handel in tweedehands kleding werd verboden. In vroeger tijden droegen medici een masker waarin geurige kruiden het miasma eronder hielden. En men probeerde patiënten zoveel mogelijk te iso-

leren. Zorg voor de volksgezondheid was dus vanouds een zaak die men niet overliet aan particuliere initiatieven.

Maatregelen

Overheidsmaatregelen waren alleen al nodig om te voorkomen dat een ziekte uit de achterbuurten oversloeg naar de welgestelden. Aan het nut van ingrijpen behoefde men niet te twifelen. De ziekten waren immers altijd weer verdwenen en natuurlijk dacht men dan dat het was te danken aan Gods zegen, de maatregelen van overheid en particulieren en aan de zorg van de medici.

Er was in de loop van de eeuwen een pakket maatregelen ontstaan waarmee men besmettelijke ziekten probeerde te voorkomen of te lijf ging. In de steden waren dokters die het handwerk van de praktische behandeling hooghartig overlieten aan chirurgijns, barbiers of heelmeeesters: aderlaten, bloedzuigers plaatsen, wonden dichtnaaien enz. was beneden hun geleerde waardigheid. Iedereen had ook wel een paar huismiddeltjes om zelf het lichaam een handje te helpen.

Buiten de steden trof men nauwelijks

dokters aan. Daar waren de zieken overgeleverd aan de barbier en in veel dorpen ontbrak zelfs zo'n deskundige. Dan dokterde men zelf of vertrouwde men op een kwakzalver of kruidenvrouwje in de buurt. Achteraf kunnen wij vaststellen dat in veel gevallen de middelen van de echte geneeskundigen nauwelijks beter waren dan de smeerseltjes en drankjes die een kwakzalver verkocht. Pas na 1850 hebben mannen als Pasteur en Koch ontdekt dat ziekten veroorzaakt konden worden door microscopisch kleine organismen. Voordien was daar ook over nagedacht, maar waren de belangrijkste vragen onbeantwoord gebleven.

Een onbekende ziekte

Omstreeks 1830 schreven de kranten dat er in India een ernstige ingewandsziekte heerste waar velen aan stierven, de *Cholera Asiatica*. Ook in Nederlandsch Oost-Indië vielen doden. Men vroeg zich bezorgd af of het de Zwarte Dood uit de Middeleeuwen was, die toen 100.000-den slachtoffers had gemaakt.

In 1830 werd de *Aziatische Braakloop* in Rusland geconstateerd. Vandaar drong ze dankzij oorlogshandelingen Polen binnen. Een driedubbel cordon langs de grens van Pruisen hielp niet, want op een gegeven ogenblik heerste de ziekte in Berlijn. Engeland werd getroffen en in 1832 Frankrijk. Uit Parijs bereikten huiveringwekkende verhalen Nederland. Het Parijse volk beschuldigde de welgestelden ervan dat zij de drinkwaterputten hadden vergiftigd. Hoe moest men anders verklaren dat er geen slachtoffers vielen in de rijkere buurten? Daarom liep elke vreemdeling die iets verdachts deed, het risico te worden gelyncht. Een kroeghouder wiens wijn anders smaakte dan gewoonlijk, moest voor zijn leven vrezen.

Intussen sloop de cholera België binnen. In Nederland vreesde men dat ze vandaar zou binnenvallen omdat er in verband met de oorlog tegen de Belgen veel militairen in Brabant waren gelegerd. Maar in juni 1832 kwam het bericht dat een aantal Scheveningse vissers van zee terug was gekomen en aan cholera bleek te lijden.

Uit de hand gelopen?

Direct gingen artsen uit diverse steden daarheen om te zien hoe de ziekte verliep en of er behandelingen waren die effect hadden. De patiënten waren dus in de best denkbare handen want de crème van Neêrlands medici stond rondom hun bed en hield alles in de gaten. Desondanks stierven ze en breidde de ziekte zich snel uit over het hele land. Er is gediscussieerd over de vraag of God die vissers wilde straffen omdat zij bijzonder ernstig gezondigd hadden. Maar de grootste aandacht ging vanaf het begin uit naar methoden om verspreiding te verhinderen en zieken te behandelen.

Velen dachten dat cholera een veel voorkomende ziekte was die om de een of andere reden uit de hand liep. Iedereen had weleens last van ingewandsklachten, bijvoorbeeld na het eten van onrijp fruit of bedorven vis. Men zei dan dat de zieke leed aan *het boord* of de *cholera nostras*. Reizigers die Rotterdam aandeden, kregen daar dankzij het slechte drinkwater *De Rotterdammer*, ook wel plastisch *kanonkoorts* ge-

noemd. De symptomen leken op die van cholera: braken en diarree. Medici schreven opiumhoudende drankjes en kruidenthee voor. Ook konden zij met braak- en laxemiddelen het lichaam een handje helpen de giftige stoffen af te stoten. Het was dus zaak om zodra men iets verdachts opmerkte - zoals *vermeerdende buiksonstlasting* - direct naar de dokter te gaan.

De waarschuwingen hielpen want de dokters kregen het druk toen de cholera in Nederland was uitgebroken. Als zij iemand met rommelingen in de ingewanden behandelden en hij kreeg geen cholera, wist iedereen zeker dat die behandeling dus geschikt was om de gruwelijke ziekte te voorkomen of in een vroeg stadium te genezen.

Een belangrijk rapport

De regering in Den Haag had intussen niet stilgezeten. Ze had in 1831 een commissie van deskundigen naar getroffen plaatsen in Duitsland gestuurd. De heren moesten daar alles onderzoeken wat met de ziekte samenhang en daarover rapporteren. Hun verslag is

een boekje waarin alle wetenschappelijke kennis van dat moment is samengevat. Het bood met zijn goede adviezen een voor die tijd perfecte handleiding voor de strijd tegen de cholera. Het maakte in elk geval duidelijk dat iedereen op elk detail moest letten. Zo was het verstandig als de dokter een stukje sinaasappelschil in de mond deed bij zijn visites en na afloop schone kleren aantrok en zijn handen grondig waste. De frisse geur van de schil zou (miasmatische) smetstof geen kans geven en hij zou de ziekte niet van het ene huis het andere binnendragen. In de praktijk waren natuurlijk niet alle regels uitvoerbaar, omdat de dokters het veel te druk kregen.

De mening overheerste dat cholera een miasmatische ziekte was. Maar ze spotte met de gangbare theorieën en verspreidde zich stroomopwaarts of tegen de wind in. En hoe was het mogelijk dat ze uitbrak aan boord van schepen die allang buitengaats waren?

Algemeene bepalingen

De Minister van Binnenlandse Zaken droeg de Gouverneurs van de Provincie

[de voorlopers van de Commissaris van de Koning(in)] op om aan de hand van dit rapport maatregelen voor te bereiden.

In oktober 1831 stuurde de Utrechtse Gouverneur ad interim, G.C.C.J. van Lynden, aan de gemeentebesturen de *Algemeene bepalingen en raadgevingen, bij het onverhoopt ontstaan van de cholera, in de Provincie Utrecht op te volgen*. Artikel 1 luidde: 'Er zal in de Hoofdplaats der Provincie eene Hoofd-commissie bestaan, belast met het opperbestuur en de verzorging van den Aziatischen braakloop of Cholera, wanneer onverhoopt deze ziekte tot de Provincie mogt doordringen. Deze Commissie zal het centraal punt zijn, van waaruit, zoo veel mogelijk, voorziening en hulp, onder Gods zegen, gezonden zal worden, en tot hetwelk elke aanvraag terugkeeren zal. Zij zal steeds met ons in gemeenschap of correspondentie zijn'.

De provincie werd verdeeld in 30 districten.

District I was de stad Utrecht. Zeist vormde samen met 'Rijzenburg' en Driebergen het derde district.

In elk district zou een districtscommissie de strijd coördineren. Ze zou bestaan uit de burgemeester en plaatselijke 'Geneeskunstoefenaren'. De districtscommissies kregen de opdracht 'vooreerst alles voor te bereiden wat nuttig en noodig zijn zal, wanneer de ziekte mogt naderen, en ten tweede, elk in zijn district, behoorlijke zorg te dragen voor alles wat de administratie en de geneeskundige behandeling aangaat, wanneer de ziekte zich mogt openbaren.' Wereldlijke autoriteiten en medici werden zo bijeengebracht om in nauw overleg de juiste maatregelen te kunnen nemen.

Een belangrijke vraag was, wat er moest gebeuren met huizen en buurten waar de cholera heerste. Kon en mocht de overheid die tot verboden gebied verklaren? 'In alle geval zal men in deze gewichtige aangelegenheid hoogst omzigtig moeten zijn' luidde artikel 5 van de *Algemeene bepalingen*.

Om overbodig contact met de zieken te voorkomen, moest er aan de gevel van een besmet huis 'een zeer schouwbaar bordje, waarop CHOLERA geschreven staat' worden aangebracht. Zo'n huis

moest extra worden schoongemaakt en gelucht. Brieven en goederen uit besmette gebieden moesten 'behoorlijk' worden gezuiverd voordat ze aan de geadresseerden werden overhandigd.

De districten werden verdeeld in wijken waar één dokter alle cholerazieken zou behandelen. Zo voorkwam men dat elke medicus van hot naar haar door zijn praktijk moest snellen om visites te maken. In zijn wijk zou de dokter zijn patiënten 'in een kort bestek bijeen kunnen vinden. Dit is des te noodzakelijker daar het in deze ziekte van groot belang is, dat elke lijder met de meeste nauwkeurigheid worde waargenomen en gededeslagen en het geneesplan naar zijne bijzondere gesteldheid gewijzigd'.

Het stuk beval de medici aan hun ervaringen met elkaar uit te wisselen. De districtscommissies moesten oppassers aanstellen en zorgen dat er voldoende genees- en reinigingsmiddelen beschikbaar waren. Zij moesten erop toezien dat er genoeg verplaatsbare badkuipen kwamen en dat er forse hoeveelheden water gekookt konden worden. Er moest ook

een ruimte worden aangewezen waar voedsel en warme dranken konden worden uitgereikt aan *mingegoeden*.

Voor behoeftigen moest er een speciaal cholerahospitaal worden ingericht. Daar konden ook dienstmeisjes worden opgenomen voor wie geen plaats was in het huis van hun heer. 'Alle menschenvrienden zouden daarin die behoeftigen kunnen doen vervoeren, waarin zij bijzonder belang stellen. Het zouden toevlugsplaatsen kunnen worden voor velen, die anders, uit vooroordeel, tegen het denkbeeld van armenziekenhuizen opzien'. De districtscommissies kregen opdracht een geschikte ruimte te zoeken: een kazerne, een school, een weeshuis '(met verplaatsing der weezen elders)' of desnoods een kerk. Er waren stevige 'onkostbare' kribben nodig. De patiënt die een eigen matras meebracht, had een zacht bed. Bij cholera was dat eigenlijk niet nodig want alle beddengoed was binnen de kortste keren doordrenkt van braaksel en ontlasting. Vandaar het advies: 'Bij hooge noodzakelijkheid zal men met hooi of stroo, mits met dekens onder en

boven wel voorzien, een goede en onkostbare ligging kunnen bereiden'.

'Choleralijken' mocht men niet ontkleden of wassen, maar ze moesten zo snel mogelijk worden gekist. De districtscommissie moest erop toezien dat de kist direct goed gesloten werd en dat de begrafenis binnen 48 uur plaatsvond. Om de smetstof echt elke kans te ontnemen, luidde het voorschrift de kist op dubbele diepte te begraven. Het was ook nodig veel chloorkalk te gebruiken, de huizen waar de ziekte heerste goed

schoon te maken en ervoor te zorgen dat de lijkbezorgers een glad overkleed droegen van 'gewast' linnen of taf. 'Men zal alles nalaten, wat eenen droevigen indruk kan opwekken, als klokkengelui, het begraven midden op den dag, het volgen van het lijk en andere zogenaaemde begrafenis- en lijkplegtigheden.'

De aanbevelingen

Laten we dit pakket aanbevelingen eens wat nader bekijken.

De verplichting een bordje aan de gevel te bevestigen als er een besmettelijke ziekte in het pand heerste, was niet nieuw. Vooral middenstanders hadden er moeite mee omdat de klanten hun deur voorbij zouden gaan. Ze 'vergeten' het of zetten het bordje op een plek waar het nauwelijks zichtbaar was.

Het isoleren leverde meer problemen op. Mochten bijvoorbeeld kinderen uit een gezin waar cholera heerste, naar school of moesten zij binnen blijven en dan vrijwel zeker de ziekte oplopen?

Lijst van personen die door cholera-asiatica zijn aangetast in de gemeente Zeist gedurende de epidemie van het jaar 1866:

	Naam	Leeftijd	Herst.	Overl.	Aanmerkingen
1.	11-6 Fransina Barrie, vrouw van Willem Cator	56 j	-	1	Was lijdende aan slepende ziekte
2.	29-6 Elsje Zuidam, wed. van B. Kalman	73 j	-	1	Had haar zoon en schoondochter te Utr. bezocht die beiden aan cholera zijn overleden.
3.	29-6 Ida Pront, wed. van T. van Ek	73 j	-	1	Haar kleinzoon te Utr. werkzaam was thuisgekomen. Vermoedelijk aan cholera lijdende doch hersteld.
4.	2-7 Elisabeth Elsje van Schaik	7 j	-	1	Kleindochter van nr. 2 in hetzelfde huis
5.	14-7 Wouter van 't Klooster	3 j	-	1	Van hem waren 2 broertjes aan diarree gestorven.
6.	15-7 Cornelis Klomp	46 j	-	1	----
7.	15-7 Gerrit Geijtenbeek	30 j	-	1	Van Oude Rhijn ziek te huis gebracht
8.	15-7 Gijsb. Corn. van Sprang	35 j	1	-	----
9.	16-7 Hubertus van Rijn	37 j	1	-	Schippersknecht
10.	16-7 Jan Vermeer	18 j	-	1	Van Maarssen ziek te huis gebracht
11.	18-7 Jan Verweij	21 j	1	-	Idem
12.	20-7 Jean Francois Emo	54 j	-	1	Van Utrecht ziek te huis gebracht
13.	20-7 Johannes Klomp	25 j	1	-	Van Maarssen ziek te huis gebracht
14.	23-7 Gijsb. Dompzelaar	28 j	1	-	----
15.	25-8 Aart van Ginkel	67 j	-	1	Van Langbroek ziek te huis gebracht

De regel dat alle cholera-patiënten in een bepaalde wijk door één dokter behandeld zouden worden, hing samen met de overtuiging dat de behandeling zo snel mogelijk moest worden aangepast aan veranderingen in het ziektebeeld. Als laxeren bijvoorbeeld leek te helpen, moest de dokter in een oogwenk beoordelen of hij het proces zou afremmen of versnellen. Daarom hebben medici hun cholera-patiënten vaak tientallen malen bezocht.

Badkuipen waren nodig omdat men dacht dat de ziekte het bloed uit de huid wegtrok naar de binnenste regionen van het lichaam. Door de patiënt in warm water te leggen, kon de circulatie zich herstellen. Dan kreeg de chirurgijn weer kans om aderen te laten en zo het verstoorde evenwicht tussen de lichaamsvochten te herstellen. De Gouverneur adviseerde om op het platteland drinkbakken voor het vee te gebruiken.

Bij het inrichten van een speciaal cholera-hospitaal was het belangrijk er voor te zorgen dat de mensen het niet als een gewoon ziekenhuis zouden beschouwen. Ziekenhuizen waren in die

tijd liefdadige inrichtingen waar vrijwel uitsluitend bedeeden werden verpleegd. In hun bekrompen huisjes kon dat niet, zeker als zij een chronische aandoening hadden. Welgestelden die ziek werden, lieten de dokter of een verzorger bij zich thuiskomen.

Mensen wilden niet naar het ziekenhuis omdat zij daar grote kans liepen ziekten op te lopen. Als je er stierf, gebeurde dat op een overvolle zaal, met onverschillig personeel en zonder je familie en vertrouwde vrienden om je heen.

De cholera-dode moest zo snel mogelijk worden gekist en begraven. Dat betekende dat er in veel gevallen geen gelegenheid was voor het gebruikelijke rouwbeklag. Zo voorkwam men dat het miasma zich verspreidde. Daarom werd de kist ook dichtgekit met pek. Maar veraf wonende familie kon geen afscheid nemen. Bovendien vreesden velen dat de begrafenis wat erg overhaast zou plaatsvinden. Stel je voor dat iemand alleen maar schijn dood was en toch werd begraven. De medische wetenschap was nog niet zover ontwikkeld dat de dood

altijd met zekerheid vastgesteld kon worden zolang er geen tekenen van ontbinding te zien waren. De gedachte dat iemand levend werd begraven, heeft velen in de vorige eeuw met afgrijzen vervuld. Bij cholera-patiënten die in coma geraakten, kon de dokter zich weleens vergissen ...

De Gouverneur adviseerde om zo onopvallend mogelijk aan de slag te gaan en te voorkomen dat er een 'droevige indruk' ontstond. Men was ervan overtuigd dat angstige mensen extra vatbaar waren voor de ziekte.

De cholera in Zeist

De districtscommissies gingen direct aan de slag, onder streng toezicht van de Hoofdcommissie die onder leiding stond van de Gouverneur. Maar ze stuitten op tal van praktische problemen. Die waren op het platteland anders dan in de steden en in grote steden weer anders dan in kleinere. Laten we eens zien hoe het toeging in Zeist.

In 1832 telde de gemeente 2401 inwoners. Het aantal groeide constant tot 7293 in 1893.

De 2e Dorpsstraat met één van de laatste openbare pompen. Foto uit circa 1900.

Burgemeester Van Bern meldde in 1832 aan de Gouverneur dat hij zijn best had gedaan om aan alle aanbevelingen en adviezen te voldoen. Samen met prof N.C. de Fremerij, lid van de Hoofdcommissie, had hij de plaatselijke apotheker - C.F. Kraepelen - op het Broederplein bezocht. Er bleken voldoende genees- en reinigingsmiddelen aanwezig te zijn. Met zeepezierder P.H. Brouwer aan de Karpervijver was overeengekomen dat deze in geval van nood voldoende heet water zou leveren. De Commissie

van Weldadigheid zou dan voedsel voor de armen verzorgen.

De burgemeester verzekerde de Gouverneur dat er goed toezicht was op de levenswijze van de Zeistenaren en dat de verkoop van bedorven vis en vlees, van zuur bier en onrijp fruit verboden was. 'Over het geheel is er geen gebrek aan werk. Het geral der luije Lediggangers is ook zeer gering.' En verder viel er te melden dat er goed toezicht werd gehouden op de zindelijkheid en de reinheid van de Dorpsstraat.

Er kwamen ook apen uit de mouw. Volgens de regels moesten er per duizend inwoners zes oppassers worden aangesteld. Het verdiende aanbeveling daarbij zorgvuldig te werk te gaan 'opdat tot dat einde geschikte voorwerpen worden aangenomen wier prikkel daartoe niet alleen uit winzucht, maar ook uit menschlievendheid geboren wordt'.

Maar in juli 1832 was dat in Zeist nog niet gelukt 'vermits zoodanige lieden vooraf al geld zouden bedingen, en men zich tot het geven van veel te hooge prijzen zou moeten verbinden.' Dat zou direct al f1,50 per week gaan kosten terwijl er nog niets op te passen was. Als puntje bij paaltje kwam (de burgemeester schreef 'des behoevende'), zouden er ook mensen zijn die het voor minder geld wilden doen. Bovendien hadden de Zeister geneescheren hem geadviseerd nog geen oppassers aan te stellen 'om de vrees voor de ziekte niet te vermeerdere'.

Een ander probleem vormde de inrichting van een cholerahospitaal. Vanaf het begin hebben gemeentebesturen het moeilijk gehad met de regel dat er zo'n

instelling moest komen. Het zou veel geld kosten en iedereen wist dat de zieken er geen gebruik van wilden maken. Er stonden in Zeist bovendien in 1832 geen panden leeg. De burgemeester verzekerde de Gouverneur dat er geen re-

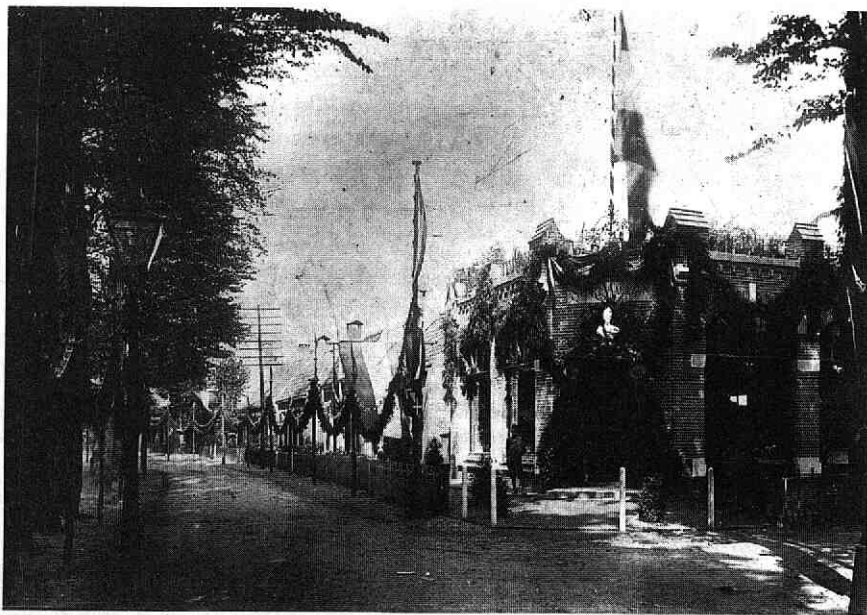
den voor paniek was: zodra het nodig zou zijn, kon er een schoolgebouw of het gemeentehuis aan de Eerste Dorpsstraat als hospitaal worden ingericht. Dan zou het ook weinig moeite kosten om de benodigde kribben en ander meubilair aan

te schaffen. Daar zou 'de heer Voorstander van het Broederhuis' voor zorgen.

Maar zo gemakkelijk kwam de burgemeester er niet onder uit. Er waren regels en daar moest iedereen zich aan houden. Dus moest Zeist, net als de andere gemeenten in de provincie, alles doen om de zaken op orde te brengen. Vandaar dat er in augustus 1832 negen mannen en vrouwen werden aangesteld als oppassers. Om een geschikt hospitaal te kunnen inrichten, besloot de gemeenteraad op 11 augustus in te gaan op het voorstel van de burgemeester om het huis in zijn 'voorbos' als hospitaal te gebruiken. Voor 1500 gulden werd tegen dat huis - met spoed - een houten loods gebouwd.

[Dat voorbos strekte zich ongeveer uit over de breedte van de huidige Eerste en Tweede Hogeweg tot aan de Oude Woudenbergse Zandweg en de Krakelingeweg. Het huis stond op de plaats waar nu het winkelcentrum Belcour ligt.]

Er was ook wel spoed geboden, want intussen was de cholera eind juni 1832 Scheveningen binnengeslopen. De Gou-

Het pand 2e Hogeweg / Krullelaan op 31 augustus 1898, in gebruik als sportzaal van J. van den Brink.

verneur kon toen helemaal geen genoeg meer nemen met uitvluchten waarmee de gemeentebesturen probeerden om onder financieel onaantrekkelijke verplichtingen uit te komen en drong met extra klem aan op uitvoering van de voorschriften.

Niet alleen de overheid zette zich in, ook particulieren hebben geprobeerd te voorkomen dat zij ziek werden. Al was het alleen al door een extra beroep te doen op bescherming door de Voorzienigheid. Het 'Soephuis' deelde bossen bedstro uit en 390 liter witkalk om de woningen mee op te frissen. Maar het was tevergeefs, op 28 september 1832 openbaarde de cholera zich in Zeist. Om precies te zijn in het huis van 'daghuurder' Anthony Carree, in 'Nieuw Zeyst'. Eerst bleek zijn zoon Willem de ziekte onder de leden te hebben, daarna werd zijn 52-jarige vrouw - Maria Carree-Uylenbroek - getroffen. Zij overleed diezelfde dag, terwijl Willem al de volgende dag genezen werd verklaard.

De epidemie van 1832-1833 was daarmee in Zeist voorbij. Kwam het door het snelle optreden van de burgemeester die

direct dr H. Snellen uit Utrecht had uitgenodigd om zijn broer F.A. Snellen - die dokter was in Zeist - te adviseren? Of was het doordat in Zeist de ziekmakende omstandigheden niet ernstig genoeg waren? Er was een inwoner van Zeist naar Utrecht gegaan waar die omstandigheden blijkbaar wel heersten, want hij was daar ziek geworden. Misschien betrof het de Zeistenaar Hendrik ten Brumber die in augustus 1833 een paar weken in het Utrechtse cholerahospitaal heeft gelegen, waar hij langzaam van de ziekte genas.

Tijdgenoten hebben wellicht ook gedacht dat de ziekte hun gemeente niet trof doordat de inwoners er minder bang voor waren dan elders. Dat angst de ziekte kon veroorzaken, bleek bijvoorbeeld in Driebergen, waar een vrouw cholera had gekregen omdat er alleen maar iemand uit Utrecht in haar buurt kwam.

Toen de eerste epidemie voorbij was, werd de loods verhuurd aan W.F. Buck die er tegen f120,- per jaar met zijn gezin woonde tot 1843. Daarna woonde J. Timmerman er voor de helft van dat

bedrag; misschien had de vorige huurder het gebouwtje grondig uitgeleefd. In 1852 zijn zowel de loods als het 'boshuis' van de burgemeester gesloopt.

De ziekte sloeg in Nederland toe in 1848-9, 1853-1855, 1859, 1866, 1874 en 1892-94.

In 1848 werd Zeist gespaard, maar het volgende jaar haalde de ziekte de schade in: er werden 21 mensen ziek, waarvan er twaalf overleden. Toch had ook toen de overheid gedaan wat ze kon. Zo liet de burgemeester op 10 juli 1849 een kennisgeving aanplakken, vooral in verband met de Utrechtse kermis. Bij dat jaarlijks terugkerend festijn verbrasten talloze plattelanders hun spaargeld, waarbij zij roekeloos hun gezondheid op het spel zetten. De burgemeester waarschuwde:

1. men wachte zich voor het overmatig gebruik van vruchten, vooral vermijde men dezulken, die meer dan anderen het zuurbeginsel in zich bevatten, als: aalbessen, doornbessen, pruimen, morellen, meloenen en dergelijke;

2. die niet door gewoonte daartegen gehard is, vermijde te vele vermoeienis-

sen in de hitte des daags en ... de koelte van de nacht ... en de uitputting van het nachtwaken;

3. een ieder onthoude zich geheel het gebruik van sterken dranken; zijn dezen altijd schadelijk, van deze ziekte heeft de ondervinding bewezen, dat onmatigen steeds aan dezelve bezwijken;

4. de zoogenaamde kermisvreugde bevat alle dezen, en nog veel meerdere ziekte-oorzaken in zich; men onthoude zich dus vooral dit jaar van dezelve, waar in spellen, kroegen en nachthuizen door de zamenkomst van velen de lucht wordt verpest en de gevreesde ziekte zo ligt wordt voortgeplant; dat ieder zich wachte om niet, het genot najagende, den dood te vinden;

5. allen die op hunne medeburgers invloed uitoefenen, als ouders op hunnen kinderen, heeren en vrouwen op hunnen dienstboden, werkbazen op hunnen knechten, vooral boeren op hun werkvolk, deze allen zijn op het dringends aanbevolen dien invloed te gebruiken, opdat hunnen onderhorigen te minder schade lijden aan hunnen voorspoed en hunnen gezondheid en

zodoende bewaard worden door eigen schuld de dood in de kaken gevoerd te worden.'

De volgende epidemie trof Nederland in 1853-1855. Ze maakte in Zeist maar één slachtoffer, iemand in Huis ter Heide.

De epidemie van 1866-1867 was voor Zeist ernstiger. Op 8 mei 1866 was de eerste patiënt in de stad Utrecht gestorven, maar de gemeenteraad van Zeist besprak de situatie pas op 23 mei. Het ging toen over een voorstel van B. en W. om een cholerahospitaal in te richten. De raadsleden Jhr F.H. van de Poll, G.M. Lieftrinck en J.N. Lund kregen opdracht een geschikte ruimte te zoeken. Op 13 juni besloot de raad het pand op de hoek van de 2e Hogeweg en de Krullelaan te kopen van prof. mr S. Vissering. Het kostte f4.000,-. Tien dagen later werd veldwachter J.H. Stoffels aangesteld als toezichthouder. Samen met zijn vrouw zou hij er allerlei werk verrichten in ruil voor gratis inwoning.

Het bestuur van 'het ziekenhuis' stond onder leiding van burgemeester

Jhr W.K. Huydecoper. Als regenten werden aangewezen wethouder jhr mr D.D. de Pesters en de raadsleden jhr F.H. van de Poll en G.M. Lieftrinck. Als deskundigen traden op dr F.A. Snellen en apotheker J.A.J. Guldensteeden Egeling.

Men sprak af dat de apotheker na één jaar zou aftreden en dat de benodigde geneesmiddelen afwisselend aangeschaft zouden worden bij hem en zijn collega's Kraepelien en Holm.

Het was allemaal op het nippertje, want op 11 juni had de burgemeester aan de Commissaris van de Koning gemeld dat in een huis in de Brouwerij cholera was waargenomen. Het was Fransina Cator-Barrie, oud 56 jaar. Ze is een paar dagen later overleden.

De welgestelde Zeistenaren zagen de ernst van de situatie in en de Algemeene Armencommissie hield een extra collecte om met de uitdeling van voedsel niet te hoeven wachten tot de winter. Vanaf eind juni konden *mingegeode ingezetenen* er gedurende zes weken viermaal per week tegen een lage prijs soep of vaste spijs krijgen. Verder werden kleren en andere levensbehoeften uitgereikt.

In juni tot en met augustus 1866 telde Zeist 15 patiënten, waarvan er 10 overleden. In het 'Soephuis' in de Maurikstraat waren in die periode 9091 porties uitgedeeld en honderden hemden.

Op 11 januari 1867 meldde de Commissaris dat de cholera opnieuw in Nederland was uitgebroken. Hij drong er op aan op de bekende maatregelen te nemen en vooral aandacht te besteden aan de reinheid en de luchtverversing en aan de kwaliteit van het drinkwater.

De burgemeester kon trots melden dat daaraan in Zeist niets mankeerde. Mesthopen en andere onreinheden waren uit de kom van de gemeente verwijderd. Er was gezorgd voor een goede afvoer van vuil water en op een aantal punten waren riolen aangelegd. Ook aan het ziekenhuis was de nodige zorg besteed. Hij concludeerde dat Zeist door de gunstige ligging en het goede drinkwater tot dan toe voor een ernstige epidemie was gespaard. De enige inwoner bij wie in 1867 cholera was geconstateerd, genas.

Het laatste choleraslachtoffer in het negentiende eeuwse Zeist stierf in 1893.

Ook tijdens deze epidemie - die in 1892 in Nederland was opgedoken - had het gemeentebestuur zich volop ingezet om de ziekte te voorkomen en te bestrijden. Aan 210 *minvermogenden* was gratis bedstro, zeep en witkalk verstrekt; de openbare en veel particuliere pompen waren onderzocht; straten en goten waren grondig schoongemaakt; de schoolhoofden hadden extra ontsmettingsmiddelen gekregen en het cholerahospitaal was ingericht. Op 20 september was een cholera commissie geïnstalleerd die onderzocht had hoe het er in huizen van armen voorstond. Het viel mee met de reinheid, maar in veel gevallen bleek een groot tekort te bestaan aan beddengoed en kleding. Daarom waren er ruimschoots goederen uitgedeeld. Bovendien waren op grote schaal voorlichtende drukwerkjes verspreid.

Afdoende was het niet, want op 28 oktober 1893 schreef de *Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken* (die sedert 1 januari 1864 verscheen):

'Het eerste geval van cholera asiatica is in deze gemeente voorgekomen in een huis achter Schaerweide, bewoond door

W. van Eck. Zijne vrouw, die water gedronken had uit een huispomp, die met een varkenshok in verbinding staat, bezweek binnen korte tijd aan de ziekte. De vereischte maatregelen tegen verspreiding zijn genomen. Het beddegoed enz. is verbrand, terwijl personen, die met de vrouw in aanraking zijn geweest, in het ziekenlocaal zijn opgenomen. Moge de ziekte tot dit geval beperkt blijven. Nogmaals geven wij dringend de raad water en melk niet anders dan gekookt te gebruiken.' De bede werd verhoord en de cholera verdween uit Zeist zonder meer slachtoffers te maken.

Puur geluk?

Van de 41 Zeistenaren die de ziekte kregen, stierven er 24. In de stad Utrecht drong de ziekte zich veel opvallender in het centrum van de belangstelling.

Zeist had meer geluk. Kwam dat doordat er zo weinig arme mensen woonden? Cholera werd beschouwd als een typische armenziekte. Maar in moeilijke tijden vroegen zo'n 250 mensen om bedeling. Omdat men in die tijd alleenstaanden en gezinshoofden niet afzonderlijk

telde, ging het om veel meer individuen dan 250. En dus waren er veel meer mensen kwetsbaar door hun armoede. Hun woon- en leefomstandigheden zullen niet beter geweest zijn dan in andere plaatsen.

Was het drinkwater in Zeist schoner dan elders? Onderzoek van de pompen bracht aan het licht dat er ook slechte waren. Nam het gemeentebestuur krachtiger maatregelen dan elders, om te voorkomen dat de welvarende inwoners ongerust zouden worden? Vergeleken met andere plaatsen heeft het Zeister gemeentebestuur weinig tegengesputterd als de Gouverneur of de Commissaris van de koning verlangde dat er maatregelen genomen werden. Ook het feit dat de gemeenteraad al op 5 september 1871 een gezondheidscommissie benoemde, duidt erop dat de zorg voor de openbare hygiëne er meer aandacht had dan in veel andere gemeenten. En wellicht was de geldnood minder knellend dan elders, waar alleen het allernoodzakelijkste kon worden gedaan.

Als plattelandsgemeente was Zeist gelukkiger dan de steden, waar de minge-

goeden dicht opeengepakt in vervuilde woningen leefden.

Blijkbaar waren de contacten met het nabije Utrecht niet zodanig dat de ziekte vandaar kon overslaan. Daar vielen honderden slachtoffers, terwijl de ziekte ook in Woerden en Amersfoort huishield.

Het betrekkelijk geringe aantal slachtoffers verleidde het gemeentebestuur niet tot achteloosheid. De Gouverneur zag er op toe dat de regels werden nageleefd. Maar na 1832, toen de ziekte grote onrust veroorzaakte, werd cholera langzamerhand de gelijke van die andere ziekten die regelmatig toesloegen, zoals pokken, dysenterie, roodvonk.

De afloop

Pas nadat Robert Koch in 1883 had vastgesteld dat de ziekte wordt veroorzaakt door een bacterie, konden de geleerden ondubbelzinnig vaststellen of iemand cholera had. Het werd toen ook mogelijk om gericht maatregelen te nemen. Het duurde nog tot na de Tweede Wereldoorlog voordat men de beschikking kreeg over effectieve geneesmiddelen.

Er is veel over de cholera geschreven

in de vorige eeuw. Talloze artsen hebben hun bevindingen gepubliceerd en telkens juichte er een dat hij resultaten had geboekt met een bepaalde methode. Maar even vaak moesten collega's die zijn voorbeeld volgden, constateren dat het toch niet hielp. De machteloosheid van de medische stand werd dan opnieuw zichtbaar.

Tijdens de epidemieën ging het leven gewoon verder. De mensen waren niet erg onder de indruk van de vele waarschuwingen. Zij verdrongen zich rondom de patiënten om toch maar niets van het akelige schouwspel te missen. Voor de poort van het cholera-hospitaal in Utrecht dromden nieuwsgierigen samen om te zien wie er naar binnen werd gedragen op de draagmanden die als brancard werden gebruikt.

Nadat de Engelsman Snow in 1849 had ontdekt dat de ziekte iets te maken had met het drinkwater, hebben overheden verdachte pompen afgesloten. Maar de mensen uit de buurt verbraken de afsluitingen omdat zij geen zin hadden

een eindje te lopen voor hun drinkwater.

In de loop van de eeuw heeft de overheid langzamerhand haar greep op de gezondheidszorg uitgebreid. Maar in de strijd tegen de cholera kwamen nauwelijks principiële veranderingen. Een van de problemen was dat men de gangbare manieren om de ziekte te bestrijden niet wilde loslaten voordat met absolute zekerheid was vastgesteld dat een andere de juiste was. Robert Koch kon wel beweren dat bepaalde bacteriën de ziekte veroorzaakten. Maar daarmee was nog niet verklaard waar die bacteriën vandaan kwamen.

Had Max von Pettenkofer, die andere wereldberoemde geleerde, gelijk met zijn bewering dat de ziekteverwekkers uitsluitend konden ontstaan wanneer onder bepaalde onbekende plaatselijke omstandigheden rotting in de bodem ontstond? Via het grondwater kwamen ze dan terecht in het drinkwater. Als de omstandigheden niet meewerkten, was er dus niets aan de hand. Om zijn gelijk te bewijzen, dronk hij - toen er geen cholera heerste in zijn woonplaats en de lo-

kale omstandigheden daar dus gunstig waren - een forse dosis cholera-bacteriën en werd niet echt ziek. Zie je wel!

Zolang de geleerden het oneens waren over van alles en nog wat, konden de overheden rustig gaan doen. De arbeiders, de kleine middenstanders, de schoolmeesters, zij allen hoorden misschien de goede adviezen wel. Maar om ze toe te passen, hadden zij meer geld nodig. Zolang zij meer dan de helft van hun inkomen moesten besteden aan primaire levensbehoeften, was er geen ruimte voor investeringen in hygiëne. Zo bewezen zij ongewild dat wij ons pas de luxe van betere overlevingskansen kunnen veroorloven, als wij meer verdienen dan we nodig hebben om in leven te blijven.

P.D. 't Hart

Ik dank de heer L. Visser die mij zijn aantekeningen over de (bestrijding van de) cholera in Zeist ter beschikking stelde.

BRONNEN

P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen 1990).

P.D. 't Hart, 'Een epidemie die voorbijging.

Cholera in Woerden.' In: *Heemtijsdinghen. Orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging* 32 (1996) 1, p. 1-10.

P.D. 't Hart, 'Een epidemie die voorbijging. Cholera in Leusden en Stoutenburg.' In: *Historische Kring Leusden* 12 (1996) 1, p. 66-77.

L. Visser, 'Het Soephuis, vroeger en nu.' In: *Seyst. Bulletin uitgegeven door de Van de Pollstichting* 26 (1996) 3, p. 66-77.

Algemeen Rijksarchief Utrecht, Inventaris R79, Provinciaal Bestuur 1813-1920, 7467, 7468, 7469.

Wie rijdend over de Dribergseweg of de Arnhemse Bovenweg ter hoogte van 'De Breul' zijn ogen weleens de kost gegeven heeft, heeft de grote borden kunnen zien: het afgelopen schooljaar (1996-1997) heeft de Katholieke Scholengemeenschap De Breul haar vijftigjarig bestaan in Zeist gevierd. De toevoeging 'in Zeist' is essentieel, want de school zelf bestond al lang toen zij zich in Zeist vestigde. En zoals vele Zeistenaren waarschijnlijk weten, geldt dit in feite niet alleen voor de school, maar ook voor de benaming 'De Breul', die ook van ver vóór 1946 dateert als benaming voor het landgoed, waarop de school zich in dat jaar vestigde. Slechts de combinatie van school en landgoed kan aanspraak maken op de jeugdige leeftijd van vijftig jaar, en zelfs dat staat ter discussie, zoals ik in de vorige bijdrage (Seijst III, pag. 8 t/m 17) heb laten zien. In dit tweede deel van deze bijdrage ga ik in op de eerste decennia van het Zeister bestaan van De Breul.

De geschiedenis van 'De Breul' (2)

De beginjaren te Zeist

Hoewel de leiding van Katwijk weinig keus had, na verscheidene gestrande pogingen om een nieuw onderkomen te vinden, zijn er ook wel redenen te noemen waarom De Breul in de smaak viel. De centrale ligging in het land is wellicht de voornaamste, maar ook de uitgesproken idealen van Katwijks directeur sinds 1938, pater Wessels, doen hier ter zake. Pater Wessels doceerde zelf Frans en het tekent hem ten voeten uit dat hij de gewoonte had bij een begroeting iemand bij voorkeur de linkerhand te geven, om te kunnen zeggen: 'Excusez la gauche.' Zijn ideaal was een kostschool naar het model van de Engelse *colleges*, met volop mogelijkheden voor activiteiten als 'canotage' en cricket. Bij zijn bezoek aan De Breul moet hij gezien hebben dat, zo ergens, hier dit ideaal bij benadering verwezenlijkt kon worden.

In de kroniek van Huize Katwijk wordt in een vrij expressionistische stijl beschreven in welke staat het huis, de bijgebouwen en de omgeving verkeerden toen de eerste vakarbeiders op 12 augustus 1946 terugkeerden van hun vakantie en begonnen 'hun krachten [te]

geven aan het herstel en verder bewoonbaar maken van een gebouw waar het einde zou zijn gelegen van Katwijks zwerftocht.'

Binnenkomen in het huis was niet moeilijk. Ruiten of zelfs ramen had De Breul aan drie zijden niet meer. 'De welgemikte bommen van de Engelsen hadden daarvoor reeds gezorgd ten tijde van Christiansens [bevelhebber van de Wehrmacht in Nederland] verblijf in '43. Negen zware bomtrechters op het terrein in de omgeving van het huis legden er verklaring van af. De grote broeibakramen 2.80 x 1.40 door Canadezen benut om de gaten te dichten sloten niet al te best, trouwens waren niet overal aangebracht, slechts 21. Benedenverdieping stikdonker, rolluiken overal neer en kapot. Voordeel, je kon de ongerechtigheid daar achtergelaten niet zien, lucifer woei uit, zaklantaarn ontoereikend licht voor de te beschrijven ruimten.' Het begrip 'welgemikt' is hier ironisch gebruikt: de bommen van de Engelsen waren uiteraard voor het grote huis bedoeld.

De smeedijzeren trapleuning lag in

de vijver, de wingerd groeide in het huis naar binnen, er lagen zand en resten houtvuur op het parket. 'Moffen en Tommy's hadden bij gebrek aan centrale verwarming die in de winter niet tegen zoveel frisse lucht kan, in de kamers vuurpotten gestookt, ook zij konden blijkbaar zoveel frisse lucht niet verdragen in het koudere jaargetijde, vloeren verbrand, tot raamkozijnen toe en overal op de muren en plafonds vette zwarte walm, er was blijkbaar danig gestookt. Wat doe je ook in de kou!'

Er waren meer achterblijfselen van de Duitse bezetters: 'op alle deuren *zutritt verboten commandierender General*'. Om te voorkomen dat in hun hoofdkwartier de plannen om naar Engeland te varen uitlekten, waren de telefoons in de refter van de boshut, een bijgebouw, driedubbel geïsoleerd. In de refter waren twee grote luiken in de vloer gemaakt, waar een drijfriem doorheen gelopen had 'van de hemel weet wat voor machine die in de provisiekamer gestaan heeft.' In de waskeuken werkte alleen nog een gaskraan, waar de nachtwacht die er in de tussentijd zijn intrek

genomen had, een elektriciteitsbuis met twaalf gaten op gezet had, 'toen hij daar zijn tenten ging opslaan en in zijn schapevacht het 's nachts te tochtig was'. Omdat de gasmeter waarschijnlijk nog op naam van de Canadezen stond, was deze vorm van verwarming gratis.

Een verdieping hoger bood het zelfde beeld. Flarden behang hingen daar aan de muren. 'Op de stukken die nog hielden soldatentekeningen, nu juist niet alle overgenomen uit de illustraties van moeder de Gans.' En nog een verdieping hoger had de wind 'ruimer spel gehad, ook het grauw van de omgeving, want geen kamer of de vaste wastafels kapot bij het demonteren van kranen en afvoerbuizen, deurkrukken verdwenen, scharnieren ontzet, lichtleiding zoals overal in huis afgebroken.'

De bijgebouwen verkeerden in een vergelijkbare staat. Links en rechts van het koetshuis bevonden zich de woningen van koetsier en huisknecht; daarin 'staat nog een brandkast van de bezetters door de vloer heen te zakken en paddestoelen rijden als zeepaardjes dartel op de kammen der golven van het afhan-

De Boshut, na de oorlog korte tijd het leslokaal van de derde klas.

gende behang.' De hooizolder van het koetshuis zelf is volgebouwd met houten kamertjes, die bij nader onderzoek alle een dubbele vloer blijken te hebben '- ideale schuilgelegenheid voor onderduikers want je kan er bijna rechtop zitten, jammerlijk verlies van ruimte in vredestijd.' De stal bij de garage was zo verouderd en vervuild 'dat misschien de paarden van het leger van Napoleon er nog gestaan hebben toen hij de pyramide van Austerlitz heeft opgeworpen, zó lag de mest er in pyramiden opgehoopt.'

Desondanks slaagde men erin dit

onbewoonbare oord in zes tot zeven weken klaar te maken voor de 156 bewoners die er vanaf 28 september zouden moeten huizen. Op de ochtend van hun aankomst wordt nog de laatste hand aan het perk gelegd.

Maar nog niet alle klaslokalen waren klaar. Daarom besloot men de bewoners te 'verzoeken' de eerste dagen buiten te werken om het terrein van prikkeldraad te zuiveren, dit in de loopgraven en bomtrechters te gooien en deze vervolgens te dichten: voor de leerlingen was een avontuurlijkere eerste schoolweek nauwelijks denkbaar! De

POC noemde men dat, de PrikkeldraadOpruimingsCompagnie. Deze werkzaamheden werden afgesloten met een groot kampvuur. Daags daarna betrok de eerste klas de studiezaal, de tweede de Nachtegaal, de derde de Boshut, de vierde de latere lerarenkamer en bibliotheek en de vijfde en zesde hun eigen klaslokalen. In de naamgeving van sommige van deze locaties werd de herinnering aan Noordwijkerhout behouden. De lessen vonden vaak plaats 'tussen hameren en bikken en zingen en fluiten der werklieden door.'

Op 27 oktober werden de gebouwen ingewijd door de R.P. vice-provinciaal P. Rietra. Gedurende de winter zou de verwarming van de gebouwen een probleem blijven, zowel wat betreft de apparatuur, die vaak lekte of scheuren vertoonde, als wat betreft de aanvoer van de nog moeilijk verkrijgbare steenkool. Toen dit probleem in eind februari 1947 stringent werd, werden de jongens naar huis gezonden, waar zij uiteindelijk een maand konden blijven.

Het was een bekend verhaal op Katwijk de Breul hoe de paters tijdens alle

verbouwingsactiviteiten in de eerste naoorlogse jaren een schat aantroffen... In het grote huis bevond zich een grote, betonnen en hermetisch afgesloten kluis. Om deze kluis open te breken liet men een metselaar komen. Deze was een halve dag bezig om dit karwei te klaren. Bij ontsluiting trof men een grote hoeveelheid zilver en goud aan. Na rijp beraad besloten de paters deze kostbaarheden, vooral tafelgerei, naar de rechtmatige eigenaar te sturen: de in de Verenigde Staten woonachtige erfgenamen van de voormalige eigenaar van het gebouw, de bankier Paul May. Aan de zending zou een brief (of één telefoontje) er zijn verschillende versies van het verhaal) voorafgaan, waarin de vindsters de regels door lieten blijken dat zij zo eerlijk geweest waren om niets achter te houden, maar dat een beloning voor deze eerlijke vindsters meer dan welkom zou zijn en in deze jaren van wederopbouw een goede bestemming zou vinden. De chauffeur die de schat uiteindelijk kwam halen, had de beloning al bij zich. Als dank kregen de paters een slof sigaretten.

Van een schoolgebouw op het landgoed De Breul was na een jaar nog steeds geen sprake. De zes klassen bleven over verschillende gebouwen op het landgoed verdeeld en het waren dus niet zozeer de leerlingen als wel de leraren die zich bij de leswisseling moesten verplaatsen. Dat verliep niet zonder problemen. De prefect en zijn surveillanten moesten steeds, na iedere les, op vier plaatsen tegelijk zijn en de leraren, zich van hooizolder naar koestal begevend, zagen minstens vijf minuten van hun kostbare tijd verloren gaan. Meer nog dan voor de leraren was dit voor de leiding een probleem, zoals blijkt uit het *Verslagboek der Lerarenvergaderingen gehouden Huize Katwijk, Zeist ab anno 1947-'48*:

Lerarenvergadering 5 Nov. 1947

Door de Rector Gymnasii worden de volgende punten behandeld:

1°. De Docenten worden verzocht meer op tijd te komen. Het is een goede gewoonte, dat de Docenten het 1^e, 3^e, 5^e uur vóór tijd in de klassen zijn, om de leerlingen te ontvangen.

De gezelligheid die tijdens het speelkwartier

tier in de Docentenkamer heerst, mag niet zover gaan dat ze ons belet op tijd te zijn voor de volgende klas. Docenten worden verzocht bij het teken v.d. vóórbel op te breken.

Hoezeer de vriendschap en solidariteit onder de Docenten ook gewaardeerd worden, toch zou ik willen verzoeken, dat degenen, die over een fiets beschikken, dit vehikel gebruiken om de nadelig grote afstand tussen de klasgroepen zo weinig tijdrovend als mogelijk is af te leggen. Laten zij dan niet naast hun snelle vervoermiddel gaan lopen, om hun vriend en collega die zulk een instrument niet bezit, te blijven vergezellen. Het is al erg genoeg, dat één zoveel minuten geremd wordt. Mocht echter de vriendschap niet kunnen blijven voortleven zonder deze wandelingen, dan prevalere de vriendschap.

Ik meen met des te meer reden te mogen aandringen in dit punt van op-tijd-komen, daar de noodtoestand onzer schoolgebouwen als van zelf tot een zekere onordelijkheid en gemoedelijkheid leidt. 'We verliezen toch veel tijd, wat geeft het, als er nog een paar minuten bijkomen.'

Ik zou het willen omdraaien: omdat we zoveel tijd noodgedwongen verliezen, en omdat we zoveel onordelijkheid noodgedwongen

verliezen, moet het ons streven zijn, door eigen persoonlijke correcte houding die nadelen voor ons zover mogelijk te neutraliseren.

De school bood, geheel in de lijn van Wessels' ideaal van een Engelse college, betrekkelijk veel vrijheid; voor bijvoorbeeld uitgaan werd gemakkelijk verlof verleend. De leerlingen waren er daarom graag. Die vrijheid was ook zichtbaar in

De ingang van de vestiging aan de Rozenstraat, kort voor de sloop in 1980.

de verstandhouding tussen leraren en leerlingen, die redelijk soepel en amicaal was. De straffen waren mild; de paters probeerden toch veeleer met de leerlingen te praten, hen te ondersteunen en te helpen. De lekendocenten werden wel geacht meer afstand tot de jongens te bewaren dan de paters zelf. Hoewel het niet uitgesproken werd, vormde een nauw contact met de lekencollega's in de ogen van de jezuïeten een bedreiging van hun eigen streven naar *Nachwuchs*. Het verschil in 'status' tussen paters en lekenleraren trad ook aan het licht bij bijvoorbeeld rapportvergaderingen. De beslissingen die de paters hier in het belang van het welbevinden van de jongens soms namen, strookten niet altijd met de beslissingen die hun lekencollega's naar didactische maatstaven voorstonden.

Het aantal leerlingen zou de volgende jaren nog iets boven de 138 uit stijgen. In deze jaren wordt steeds het aantal van 155 als verzadigingspunt genoemd, precies een tiende van wat in de jaren negentig als verzadigingspunt van De Breul zou gelden. Daarbij werden

ook enkele externen toegelaten, als eersten de zonen van burgemeester Kort-hals Altes van Zeist.

Gedurende deze jaren wordt het nieuwe schoolgebouw onder leiding van de architecten Koldewey en Mens neergezet. In december 1951 gaan de eerste bomen tegen de vlakke. Op 19 januari 1952 wordt de nieuwbouw aanbesteed en kort daarna verschijnen de eerste auto's met bouwmaterialen op het terrein. De eerste-steenlegging vindt plaats op 12 juni van dat jaar; zij wordt verricht door de provinciaal van de jezuïeten en oud-Katwijker pater Kolfshoten S.J., die een jaar later, op 8 september 1953, terugkeert voor de plechtige zegening van het nieuwe gebouw. Hoewel leerlingen en leraren op sommige momenten met heimwee terugdenken aan de charme van de primitieve klaslokalen in koestallen en op hooizolders, is de dankbaarheid jegens 'bouwheer' pater Bot groot. Zeker de prefect en zijn surveillanten kunnen hun rust en geluk niet op.

Tot besluit

Nog steeds heette de school het 'R.K.

Meer vermeldenswaardigheden vindt men in het jubileumboek van De Breul (254 pagina's, 200 illustraties, A4-formaat, driekleurendruk), dat te bestellen is door overmaking van f42,50 (f35,- + f7,50 verzendkosten) op postgiro nr. 64.81.15 t.n.v. SKVO De Breul te Zeist, o.v.v. 'jubileumboek'.

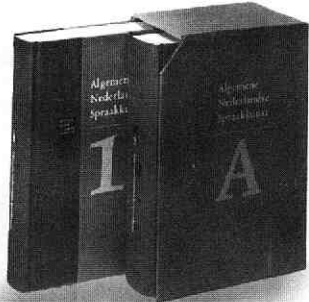

gymnasium van Huize Katwijk te Zeist', zoals het Koninklijk Besluit van 30 juli 1947 luidde. De naam 'De Breul' was daarbij - als louter 'adres' - volstrekt onbetekenend, schreef een oud-leerling mij in 1996. Zijn stelling wordt echter enigszins ondergraven door het veelvuldig voorkomen in niet-officiële documenten uit die tijd van de naam 'De Breul' als benaming voor school of internaat. De 'K.S.G. De Breul' is van later datum. De Mammoetwet trad in 1968 in werking, maar de school kreeg toestemming om één jaar eerder met het Mammoet-onderwijs te beginnen. In dat schooljaar, 1967-1968, heette zij 'Katholiek Lyceum De Breul'. Er werden voor het tweede jaar meisjes toegelaten en er was voor de eerste keer naast gymnasium-1 een eer-

ste klas atheneum. Met de toetreding van de katholieke ULO's aan de Rozenstraat en de Tulpstraat - scholen van het schooltype dat onder het regime van de Mammoetwet de mavo werd - in het daaropvolgende schooljaar was de 'Katholieke Scholengemeenschap De Breul' een feit.

BRONNEN

- Ronald Blijdenstein, *Zeist, groei en bouw; Utrechtseweg-Driebergseweg; een inventarisatie van waardevolle gebouwen en gebieden*. Zeist, 1984.
- Robbert Roosenboom (red.), *Vernieuwing in traditie; De Breul: vijftig jaar onderwijs in Zeist (1946-1996)*. Zeist, 1996.
- W.A. Sormani, *"De Breul" 40 jaar in Zeist..!* Zeist, 1986.

In november verscheen de lang verwachte, volledig herziene tweede editie van de Algemene Nederlandse Spraakkunst, kortweg de Ans genoemd. Dit lijvige werk, waarvan de eerste editie in 1984 uitkwam, beoogt een zo volledig mogelijke beschrijving van het hedendaags Nederlands te geven.

De ANS is niet alleen descriptief, maar ook normatief. Daarmee wordt bedoeld dat de auteurs niet alleen beschrijven hoe de taal zich manifesteert, welke regels en verschijnselen daarbij een rol spelen, maar ook welke verschijnselen gewenst zijn en welke niet, hoe het hoort en hoe het niet hoort.

Zeist in de ANS

Nu is dit bulletin niet de plaats voor taalkundige beschouwingen. Waar ik u op wil wijzen is het volgende.

De ANS geeft als bijlage een 'Lijst van aardrijkskundige namen en afleidingen daarvan'.

Deze lijst is als volgt opgebouwd:

naam - adjectief (= bijvoeglijk naamwoord) - inwonersnaam.

Het adjectief wordt vaak gevormd door het achtervoegsel *-s* of *-er*. Bij Zeist vinden we dan ook het volgende rijtje: Zeist - Zeists, *ook* Zeister - Zeistenaar.

Volgens het bovenstaande zou 'Zeistse middenstand' naast 'Zeister' middenstand correct zijn, maar ik kan mij niet herinneren ooit de eerste variant gehoord te hebben. Helaas zijn de auteurs ook niet helemaal duidelijk met wat ze

met het cursief gedrukte 'ook' willen uitdrukken. Bedoelt men dat 'Zeists' meer voorkomt dan 'Zeister' of dat 'Zeists' de voorkeur verdient boven 'Zeister'? Spelen misschien variaties tussen formeel en informeel taalgebruik, tussen schrijf- en spreektaal, tussen dialect en ABN een rol?

Het lijkt mij aardig de hulp van de lezer in te roepen bij een kleinschalig frequentie-onderzoek. Welke vormen komt u tegen:

'Zeists', 'Zeister' of nog andere varianten? Welke vorm wordt door de gemeente en de plaatselijke pers gebruikt? Wat hoort u op straat? Onderstreep, knip uit, noteer en stuur uw bevindingen naar het redactie-adres (uiterste datum 1 februari 1998). Als er genoeg reacties binnen zijn, kom ik zeker op deze brandende kwestie terug.

Jacky van den Dikkenberg

Een Zeister freule aan het hof

'Henriëtte van de Poll, een Zeister freule aan het hof' is de titel van de tentoonstelling, die van 21 februari t/m 4 maart 1998 te zien zal zijn in Galerie De Vleugel in Slot Zeist.

Directe aanleiding voor deze tentoonstelling vormt de inventarisatie van het archief van de familie Van de Poll (de Zeister tak), die in 1997 zijn beslag kreeg (zie Seijst 1997-III, p. 22). De tentoonstellingscommissie maakte voor de selectie van deze tentoonstelling als eerste gebruik van de nieuwe inventaris.

In het familiearchief nemen de brieven van freule Henriëtte van de Poll (1853-1946), die zij tussen 1880 en 1934 bijna dagelijks schreef aan haar familie in Zeist, een belangrijke plaats in. Henriëtte was van

1880 tot 1934 *hofdame* van Koningin Emma en van 1891 tot 1896 *surintendante van de opvoeding* van prinses Wilhelmina. De correspondentie vormt een belangrijke bron van informatie over het leven aan het hof.

Na de dood van Koningin Emma in 1934 keerde Henriëtte van de Poll terug naar haar ouderlijk huis: Beek en Royen aan de 2e Dorpsstraat in Zeist.

Op de tentoonstelling is Henriëtte de centrale figuur temidden van haar familie, de beide Koninginnen en de leden van de hofhouding. Met brieven, unieke foto's, schilderijen en objecten wordt haar lange leven in beeld gebracht.

Galerie De Vleugel, Slot Zeist

Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 13.00 uur tot 17.00 uur. Maandag gesloten
Inlichtingen: 030 - 6955033

Oproep aan onze donateurs

Het is u wellicht niet ontgaan dat het bestuur bezig is met een herinrichting van de werkzaamheden binnen en rondom onze stichting. In verband daarmee zoeken wij twee mensen die ons kunnen helpen.

In de eerste plaats hebben wij dringend behoefte aan iemand die, bij voorkeur met beroepservaring of uit gerichte interesse, een Public-Relationsbeleid kan ontwikkelen.

Om een sterke(re) positie op te bouwen, in en buiten Zeist, is een duidelijker image nodig. Deze taak heeft als consequentie dat de nieuw aan te trekken man of vrouw een plaats in het (algemeen) bestuur krijgt. Dit bestuur vergadert vier à vijf keer per jaar. Over tijdsbeslag en -indeling kan worden overlegd. Kennis van (de geschiedenis van) Zeist is wenselijk.

Tevens hopen wij iemand te vinden die behulpzaam wil zijn bij diverse werkzaamheden rond de 'huishoudelijke' kant van onze organisatie.

Te denken valt daarbij aan het assisteren van de bestuurssecretaris en van de voorzitter van de commissie Beheer Collecties en Documentatiecentrum. Verder zoekt de Lezing- en Excursiecommissie, i.v.m. het vertrek van de heer Bardet, met spoed iemand die haar geleerden wil versterken.

Voor deze functies wordt een vaste, binnen de regels van het vrijwilligerswerk gebruikelijke, onkostenvergoeding aangeboden. Kennis van (de geschiedenis van) Zeist is niet direct nodig. Indien u belangstelling hebt voor één van deze functies, of indien u iemand daarvoor kunt interesseren, verzoeken wij u contact op te nemen met de secretaris: **Janna Verbeek-Stapensea**, Vijverlaan 8, 3701 CS Zeist, tel. (030) 692 24 87

Adres

Aanmeldingen / adreswijzigingen:

Zeister Historisch Genootschap,

Postbus 342 3700 AH Zeist

Nieuwe donateurs

De heer / mevrouw M.E.C. Boet (Rotterdam), de heer / mevrouw J.F. Boom (Zeist), de heer / mevrouw J.W. Modderaar (Zeist), de heer/ mevrouw R. van Pouderoyen (Zeist), ing. A. Klaassen (Zeist), de heer/mevrouw P. Goedhart (Zeist), de heer/mevrouw J.W. Kelsma (Zeist), de heer/mevrouw A. Venema (Zeist), mevrouw A.C. Schouten-Bos (Zeist), de heer/ mevrouw E. Zoll (Zeist), mevrouw R. Elting-Klok (Zeist), de heer/mevrouw J.W. van Scherpenzeel (Zeist).

Stand

Oude stand (augustus 1997) 813
 Aanmeldingen 12
 Opzeggingen/overleden 10
 Nieuwe stand (half nov. 1997) 815